

Durmuş, İlhami. (2021). “Türk Kültür Çevresinde At”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 1-12.

Araştırma Makalesi

TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE AT*

Horse in Turkish Culture Region

İlhami DURMUŞ **

Öz

Bozkır kültür çevresinde atlı kültür çok erken dönemlerde oluşmuştur. Kurganlardan çıkarılan at iskelet ve donanımı bozkır çevresinde atın ilk sırayı aldığını göstermektedir. Attan yaygın olarak yararlanılmaya başlanması ve maden ekonomisinin geliştirilmesi, özellikle de demirin yoğun olarak kullanımı bozkır topluluklarının gelişiminde büyük ölçüde etkili olmuştur. Bozkırda yaşayan Türklerin kültürel gelişimi sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve dini olmak üzere çeşitli yönleriyle kendini göstermiştir. Atın binek hayvanı olarak kullanımının yanında demirin de kullanılması kültüre hareketlilik ve güç kazandırmış, büyük bozkır Türk devletleri bu sayede kurulabilmiştir. İskit, Hun ve Gök Türk devletleri bu gelişimin sonucu ortaya çıkmıştır. İskit ve Hun dönemlerinde arkeolojik buluntular ve senkronik kaynaklar atlı kültürün gelişimini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gök Türk dönemine ait arkeolojik buluntular ile milli ve senkronik kaynaklar atlı kültürün Türkler arasında son derece gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bütün bu buluntu ve kaynaklardaki bilgilerden Türklerde at besleme, atlı spor, atlı savaş, at kurbanı gibi kültürel özelliklerin çok erken dönemlerde oluştuğu ve geliştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, At, Kültür, Kurgan, İskit, Hun, Gök Türk.

Abstract

Equestrian culture in the Eurasian steppes started in early times. Relics of horse bones and equipment which were excavated in kurgans display eminence of horse in those areas. Besides using horse as a transport mean, advancements in metallurgy, especially transition to the Iron Age were deeply influential in development of the steppe society. Cultural progress of the Turks living in the steppe is observed in various aspects of social, political, economic, military and religious life. Horse and iron contributed to dynamism and might of the people, and the subsequent great steppe empires were established in those terms. The Scythian, Hun/Hsiung-nu and Kök Türk empires are products of those developments. Archaeological remnants and written sources clearly tell about rise of the equestrian culture among the Scythians and Huns. Relics of the Kök Türk age and contemporary records are proofs of a highly developed equestrianism among the early Turks. Of those sources we learn that horse husbandry, equestrian sports and warfare, horse sacrificing etc. started in very early times among the Turks.

Keywords: Turkish, horse, culture, kurgan, Scythian, Hun/Hsiung-nu, Kök Türk.

---

* Geliş Tarihi / Received: 22.05.2021, Kabul Tarihi / Accepted: 6.06.2021. DOI: 10.34189/asyam.5.1.001

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ilhami.durmus@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-5742-3643>

Giriş

Araştırmaların gösterdiği üzere, “Andronovo kültürü” çekirdeği etrafında geliştiği anlaşılan Bozkır kültürü Altay yaylalarında Türklerin ataları tarafından ortaya konmuştur. Arkeolojik ve antropolojik kaynakların ortaya çıkışından önce bir kültür çevresi olarak bozkırlar üzerine dikkat çekilmiştir. Meşhur kültür tarihçilerinin böyle bir görüşle ortaya çıkışları at besleyiciliği ve at yetiştiriciliği için Altaylar ve çevresinin en uygun çevre olduğu düşüncesidir. Çünkü bir kültürün oluşup, gelişmesi büyük ölçüde uygun çevre şartlarına bağlıdır. Türklerin merkezinde yer aldığı Altaylar ve çevresi atlı kültüre büyük ölçüde katkı sağlamış, kültür bu çevrede oluşup, gelişme imkânı bulmuştur.

Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklerle bağlanmaktadır. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esaslı için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir (Koppers, 1941: 471). Türkler ufukları görünmez engin bozkırları atları üzerinde kolayca dolaşmışlar, yüksek sıradağları aşmış geniş ırmakları geçip giriştikleri akın ve fetih hareketlerini onların yardımları ile yapmışlardır (Sümer, 1983: 1).

At, Türkler tarafından ehlileştirilmiş ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görülmüşlerdir. En eski çağlardan beri at Türklerin siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır. Türkler, sürüler halinde yetiştirdikleri atın etini yerler, onu kurban olarak sunarlar ve her sene - özellikle savaş atlarından- binlercesini yabancı ülkelere ihraç ederek ekonomilerini sağladılar (Kafesoğlu, 1989: 208).

At, Türkler tarafından yalnız ilk kez ehlileştirilip, binilen hayvan olmamış, aynı zamanda bütün tarih boyunca Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bütün yazılı kaynaklarda verilen bilgiler, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntular ve yüzey araştırmaları sonucunda belirlenen tasvirler Türklerin hayatında atın ne derece özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu itibarla Türkler atlı kültürün oluşturucusu ve yayıcısı oldukları gibi, bu kültürün geliştiricisi olarak da tarihte yerlerini almışlardır (Durmuş, 2016: 61).

Vatanı İç Asya olan ilk Türklüğe, atın ilk ehlileştirilmesi ve bununla ilgili olarak karakteristik bir at çobanı kültürünün yaratılması yeterli derecede emniyetle atfedilmektedir. Bu beşer tarihinde bir defa olmuş bir başarı olup, kavimlerin ve kültürlerin gelişiminde kendine has sonuçlar doğurmuştur. At ve atlı çoban kültürünün başlıca unsurlarını diğer kültürler ilk Türklüğe borçludur (Koppers, 1941: 471).

Bütün bu sayılanlardan hareketle en önemli husus atın binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Bozkır Türk kültüründe rol oynayan baş aksiyon atın binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Böyle bir ihtiyacın “yerleşik” kültürlerde değil, geniş otlaklar ve uzak su başlarını süratle dolaşmak zaruretine dayanan “Bozkır kültürü”nde hissedileceği aşikardır. Böylece önce kalabalık sürüleri kollamak gibi bir ekonomik araç olan binicilik, kısa zamanda “askeri” değer kazanarak “bozkır savaşçılığı”nın temeli olmuş ve at da savaş atı tipine doğru geliştirilmiştir (Kafesoğlu, 1989: 207).

Başlangıçtan itibaren Türklerin hayatında en önemli yeri tutan atla ilgili önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Türklerin atlı sporları, attan savaşta yararlanmaları, atın etinden ve sütünden yararlanmaları köklü bir geleneğe sahiptir. At kurbanı da Türkler arasında çok yaygın ve köklü bir geleneğe sahiptir. At, Türklerin sosyal, askeri, iktisadi ve dini hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için sırayla belirttiğimiz konular üzerinde durabiliriz.

Sosyal Hayatta At

At, Türkler tarafından günlük hayatta en fazla yararlanılan hayvandı. Bütün faaliyetler at üzerinde gerçekleştiriliyordu. Türklerin üç temel faaliyeti av, sürü ve akın olduğundan, bunlar hep at üzerinde yerine getiriliyordu. Ava at üzerinde gidiliyor, bireysel ya da toplu olarak gerçekleştirilen avlar hep at üzerindeyken yapılıyordu. Sürülerin otlatılması, sulanması, otlaktan otlağa, kışlaktan yaylağa götürülmesi ve yönlendirilmesi hep at sayesinde oluyordu. Düşmanlar üzerine gerçekleştirilen akınlarda da hep at ön plana çıkmaktaydı (Durmuş, 2016: 61).

Türklerin hayatı hep at üzerinde sürdürüldüğünden, atla ilgili yüksek bir kültür oluşmuştu. Ata yön vermek, ondan yararlanmak, çok iyi binebilmek, at üzerinde savaşılabilmek kabiliyetleri küçük yaşlardan itibaren Türklerin hayat tarzı haline gelmişti. Bu itibarla atı en iyi tanımak ve ondan en üst derecede yararlanabilmek mümkün olabilmişti. At dörtlüye giderken, dört bir yana yay gerip ok atabilme kabiliyeti ancak bu sayede mümkün olabiliyordu. Hatta atın dört nala gittiği ve dört ayağının yerden kesildiği anda yay gerip ok atabilme sayesinde hedef şaşırılmadan isabet kaydediliyordu. Süvariliğin en üst derecesi bu şekilde hedefi vurabilmektir. Onun için Türkler çok mahir at binicisi ve at üzerinde yay gerip ok atıcısı olmuşlardı (Durmuş, 2016: 61- 62).

Yabancı kaynaklarda Türklerin atlı kültürün temsilcileri olduklarını gösteren çok bilgi de bulunmaktadır. Türkler için at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar denilmesi kayda değerdir. Yine Türkler adeta at üzerinde doğmuşlardır yerde yürümesini bilmezler tabiri de Türklerin hayatında atın önemini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı bozkır Türk'ü, çobanlık hayatında hemen bütün varlığını borçlu olduğu, hususi ad ve unvanlar verdiği, törenle gömdüğü at'a gerektiğinde konuşan, zekâ sahibi, gökten inmiş, bir nevi kutsal hayvan gözüyle bakmıştır (Kafesoğlu, 1989: 209).

Türkler yaylak- kışlak hayatını sürdürüyorlardı. İklim ve coğrafi çevre şartlarının etkisiyle hayat büyük ölçüde “kışlak” ve “yaylak”, yani “yazlak” arasında geçmekteydi. Kışlaktan yaylağa giderken ikisi arasında baharın geçirildiği yer ise “ilk yaylak” ya da “ilk yazlak” idi. Dönüşte güzün geçirildiği yer ise “güzlek” adını taşımaktaydı (Durmuş, 2016: 83). Türklerin bu şekilde yaşayışları, hayatın yaylak- kışlak arasında geçmesi, yaylakların urug ya da boyun ortak malı olması, otlaktan otlağa yaşanan hareketlilikler hayvanların karışmasına neden olmaktadır. Hayvan sahipleri başkalarının hayvanlarıyla karışan hayvanlarını diğerlerinininkinden ayırt etmek için kendi urug ya da boylarının damgalarını kullanıyorlardı. Hayvanları arasında en çok damgaladıkları hayvanları at idi.

Damga, “tamga, mühür” anlamındaydı (Caferoğlu, 1968: 222). Divan-ü Lugat- it Türk'te damgalar için şöyle denilmektedir: “Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanıır” (Kaşgarlı Mahmud, 1992: I, 58). Buradan da anlaşılacağı üzere hayvanları başkalarının hayvanlarıyla karıştığında kendi damgalarından hayvanlarını tanıyarak ayırt edebiliyorlardı. Böylece hayvanın, özellikle atın damgalanması bir zorunluluk haline gelmişti.

Atlar yoğun olarak damgalanıyordu. Damgalama işini yapan kişilere “tamgaçı”, yani “damgacı, damga vuran” deniliyordu (Orkun, 1987; 856). Damgalamak içinse “tamgala” fiili kullanılıyordu. Damgalı, mühürlü anlamında “tamgalı” tabiri vardı. Damgalı at sürüsü içinse “tamgalı yılkı” deniliyordu (Orkun, 1987: 856).

Türklerin atı binek hayvanı olarak kullanmaları at üzerinde gerçekleştirdikleri sporların oluşmasına ve gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bu sporlar arasında at yarışları başta olmak üzere cirit, çöğen, kök böri oyunları sayılabilir. At yarışlarında hız ön plana çıkmaktadır. Cirit oyununda el yatkınlığı ve hedefi vurabilme kabiliyetinin geliştirilmesi söz konusu olmaktadır. Çöğen oyununda yine el yatkınlığı ve vücudun esneklik kazanması dikkate değer bir husustur. Kök böri oyununda da vücudun esneklik kazanması, kolun güçlenmesi ve atın üzerinde rahatlıkla durabilme kabiliyetinin kazanılması esas kazanımı oluşturmaktadır. Bunlardan başka av ve sürülerin otlatılması işinde de at üzerinde bulunmak Türkler için sportif faaliyet olarak görülmemelidir.

Türkler atı kendi emrine alma, kendi özelliklerini ata tanıtmaya hususunda son derece başarılıydılar. Çıplak, çullu ve eyerli nasıl olursa olsun ata binebilmekteydiler. At üzerinde giderken isterlerse eyeri çözüp atabiliyorlardı. Attan inmeden eyeri alıp yerleştirebiliyorlardı. Atın üzerinde at dörtlüye koşarken ayağa kalmakta, atın boynundan ve karnından geçmekteydiler. Art kısım üzerinde dönüş denilen hareketi at üzerinde rahat yapabiliyorlardı. Bu hareket at süratle koşturulurken şaha kaldırılıp, arka ayaklar üzerinde atı döndürmekten ibaretti. Bu ve bunun gibi at üzerinde yapılan hareketler Türkler için basit oyun ve eğlencelerdendi (Kelepircioğlu, ? : 13).

At üzerinde at koşar durumdayken her türlü zor hareketi yapabilen Türkler için at yarışları en önemli yeri tutuyordu. Atı koşmaya alıştırmak hayatın bir gereği idi. Çünkü hayat hep at üzerinde sürdürülüyordu. Türklerin yaşadığı çevrede hayatın merkezinde hız vardı. Bu da at sayesinde gerçekleştiriliyordu. Türklerin uzun mesafeleri koşabilen atları vardı. Bu tür atlar yaklaşık günde 300

kilometre koşabilmekteydiler (Durmuş, 2005: 17). Türklerin ata binmeye başlamalarıyla ilk sportif faaliyetleri at yarışları idi. At yarışları belirli toplantı günlerinde olduğu gibi doğum, düğün, ölüm ve ölüm yıldönümlerinde, bayram gibi özel günlerde de yapılıyordu. Türkler arasında en yaygın spor at yarışları idi.

Türkler bir araya geldikleri toplantılarda at yarışları yapıyorlardı. At yarışlarına Türkler arasında “beyge” deniliyordu. At yarışları genelde ödüllü olarak düzenleniyordu (Kunter, 1938: 50). Bu yarışlarda çıplak hayvanlara da binilmek suretiyle yarışılıyordu. Erkeklerle birlikte kızlar da yarışmaktaydı (Keleşircioğlu, ? : 15). At yarışlarında asıl amaç yarışı kazanmaktı. Yarış için konulan ödül çevrede bulunanlar tarafından yağma ediliyordu.

Türklerin at üzerinde gerçekleştirdikleri spor faaliyetlerinden biri de “çögen” oyunu idi. Bu oyun Türkler arasında yaygın olarak oynanmaktaydı. Ucu ayak şeklinde bir değnekle topa vuruluyordu. Bu değnekle at üzerinde oyun oynanırken kullanılıyordu (Eberhard, 1940: 170). Bu değneğe “çögen, çevgen” deniliyordu. Çögen, topu çekmek için kullanılan ucu eğri bir değnek şeklinde tanımlanıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992: I, 187, 223, 242, 402). Çögen oyunu için yüksek, yani boylu atlara ihtiyaç duyuluyordu. Söz konusu atlar Türk çevresinde en eski devirlerden başlamak üzere mevcuttu. Çögen oyunu Türk çevresinde icat edilmiş ve geliştirilmişti (Eberhard, 1940: 171). Bu oyunda bir top bir meydanın ortasına konuluyor ve meydana bir sınır belirleniyordu. Uzun çögenli (çökân) atlı kişiler topu çelmekteydi ve topu belirlenen hattan çıkaran diğerlerine galip geliyordu. Bu oyun polo oyunu olarak bilinen oyundu (Keleşircioğlu, ? : 17). Çögen oyunu bir iddia ortaya koyarak da oynanmaktaydı (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 242).

Türklerin at üzerinde oynadıkları oyunlardan biri de kök böri oyunu idi. Türkçede “böri” kurt demektir (Orkun, 1987: 784). “Kök” ise gök rengi, gök renk anlamındaydı. Hatta kömkök kelimesi gömgök anlamındaydı (Kaşgarlı Mahmud, 1992, IV: 356). Bu adlandırmaya bakıldığında da gökkurd/bozkurd bir model olarak görülmüş olmalıdır. Bu oyun da at üzerinde oynanan manialı oyunlardandır. Söz konusu oyunda kesilmiş bir oğlağı veya başka bir hayvan yavrusunu birbirinin pençesinden almak için kurtlar gibi mücadele ederler. Kesilen hayvan oğlaktan başka herhangi bir hayvan, mesela bir sığır veya yak yavrusu da olabilir (Kunter, 1938: 50). Bu oyun erkekler arasında oynandığı gibi kızın katılımıyla da oynanabilir. At üzerinde kızın kucağında kesilmiş bir kuzu bulunur. Bu oyunda kızın kucağında bulunan kuzuyu birçok delikanlı kapmaya çalışır. Kuzuyu kızın yanında en çok koşarak tek eliyle almak isteyen kazanır. Şayet delikanlı kızın önüne geçip yoluna mâni olmak veya iki eliyle almak isterse, o zaman kız kırbacı ile savunmada bulunabilir (Orkun, 1944: 23).

Türklerin at üzerinde gerçekleştirdikleri sporlardan biri de cirit oyunudur. Bu oyun at üzerinde iyi durabilme ve hedefi vurabilme açısından son derece önemlidir. Hem avcılık hem de savaşçılık kabiliyetinin geliştirilmesine büyük imkân vermektedir. Cirit oyunu Türkler arasında çok eskiden beri sevilerek oynanan bir oyundur. Oyuna adını veren cirit bir metre boyunda kurutulmuş meşe veya soyulmuş hurma ağacından yapılıyordu. Oyuncular oyun alanına diziliyor ve iki takım halinde oynanıyordu. Bu oyunda ciritin karşı takım oyuncusuna isabet ettirilmesi esastı. Bu oyunun oynanması büyük bir beceri gerektiriyordu. Ata hakimiyetin yanında vücut kıvraklığı, zekâ ve kuvvet bu oyunun temel özelliğiydi. Cirit oyunu bir savaş tatbikatı özelliği taşımaktaydı (Çay, 1989: 143).

Askeri Hayatta At

Türklerin tarih sahnesine cihan hakimiyeti mefkûresi ile çıkışlarında ilk âmilin askeri kudrete dayandığı, onun doğurduğu mefkûrenin de maddi kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddi sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Atın ilk defa olarak bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve okçu süvari ordularının meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askeri üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır (Turan, 1969: 112).

İlk önce Türkler koşum takımlarını, üzeni, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde süratli bir nakil ve savaş vasıtası elde etmişlerdir. Buna paralel olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştır. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılâp yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hakimiyet kazandırması doğaldır (Turan, 1969: 113).

Atlar, yalnız etinden, sütünden yararlanılan hayvanlar olmamış, kahramanları zafere götüren en önemli vasıta olmuşlardır. Savaşa atılan alpların bindikleri atlar, daima süvarisinin, devlet ve içtimai hayattaki yeri ile sıkı bir surette bağlı bulunmaktaydı. Kahramanlar, ancak sihrî kuvveti haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlıkta, bir nevi tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara bindiriliyordu. Bundan dolayı da alpların bindikleri atlar, kahramanlar kadar zaferlere ortaklaşa iştirak ederlerdi ve onlar gibi de unvanlar alırlardı. Hatta ölüm halinde, özel merasimle gömülürlerdi (Caferoğlu, 1953: 203- 204).

Şüphesiz atın en kayda değer yönü savaşlarda Türklere sağlamış olduğu büyük avantajdır. Türkleri askeri başarılarla götüren ve birçok kavim üzerinde hakimiyet kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz at olmuştur. Türklere atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerle de ortaya konulabilmektedir. Asya Hun Devleti'nin kudretli hükümdarı Mo-tun'un M.Ö 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği kısa beyanat bozkır Türk Devleti'nin kuruluş tarzını belirgin bir biçimde aydınlatmaktadır. Bu beyanatında “tanrının inayeti, subay ve erlerinin yiğitliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde yirmi altı devleti yendiklerini ve bütün yay kullanan kavimlerin Hunlar haline geldiklerini” bildirir (De Groot, 1921, I: 76).

At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hakimiyet sağlanabilmiştir. At, Türklerin gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur. Bundan dolayı Orhun yazıtlarında, atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun bahsedilmektedir. Hatta Köl Tigin'in bindiği atların “Boz”, “Ögsiz” ve “Azman Ak” vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir (Caferoğlu, 1953: 204).

Türklerin hayatında at en önemli unsur olma özelliğini hep taşımıştır. Onlar ayakta durabildikleri andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla bütünleştirmişlerdir. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yaparlardı. Türk devletleri at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler hızlı atlıları ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara girişiyor; uzak- yakın ülkeleri fethediyorlardı. Türk askerlerinin “kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaşmaları” atın kendilerine sağlamış olduğu imkânla bağlantılıydı. Türklerin atları ve süvari teşkilatları günümüz hızlı vasıtaları, hatta uçaklarına benzemekte, tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebi böylece daha kolay anlaşılabilir (Turan, 1969: 114).

Türklerin atın donanımında yaptıkları yenilikler atın binek hayvanı olarak kullanımına büyük ölçüde etki ediyordu. Özellikle atın donanımı arasına üzeninin girmesi Türklerin savaşlardaki başarısını daha da artırıyordu. Üzenği atlıları daha dehşet verici bir duruma getiriyordu. Zira üzenği atlılara saldırı esnasında sarf edeceği kuvvet için hemen zaruri olan desteği veriyordu. Bu gelişmeyle birlikte atının üstünlüğü devri başladı. Türkler milli silahları olan yaylarını üzenkiye basarak daha kolay germek ve oklarını daha isabetli bir şekilde atmak imkânına kavuşmuştu (Sümer, 1983: 90). Şüphesiz böyle bir gelişme Türk çevresinde atın savaşlarda önemini daha da artırıyordu. At üzerinde savaşlarda elde edilen başarı yalnız süvarinin değil, aynı zamanda kullandığı atındı.

At, Türklerin savaş taktığının uygulanmasında en önemli vasıta idi. Atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve ani saldırıp geri çekilebilme kabiliyeti büyük ölçüde atın kendilerine vermiş olduğu imkânla mümkün oluyordu. Türklerin hep uygulaya geldiği “kurt oyunu” adı verilen savaş taktığı atla rahat gerçekleştirilebiliyordu. Bu taktik at üzerinde kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere pusu kurulan yere doğru çekmekten oluşuyordu (Durmuş, 2005: 23- 24). Burada atın hızı ve manevra kabiliyeti taktığın uygulanmasında kayda değerdi.

Türkler savaşlarda atlardan büyük ölçüde yararlanıyorlardı. Asya Hun ordusu Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde kuşatmıştı. Bu kuşatma esnasında “kuzeyde yağız atlılar, batıda ak atlılar, güneyde doru atlılar, doğuda demir kır atlılar bulunuyordu (De Groot, 1921, I: 63). Atların dizilişleri Türklere yönlerin renklerle temsiline uygunluk gösteriyordu. Eski Türklere batı ak, doğu gök, kuzey siyah ve güney ise kırmızı renkle sembolize ediliyordu (Pritsak, 1954: 377).

Türklere hakimiyet duygusu kazandıran, girişmiş oldukları mücadelelerde avantajlı konuma getiren bozkır atı önemli özelliklere sahipti. Bu at “küçük bedenli uzunca ince bacaklı, küçük ve

mağrur başlı, sert toynaklı” batı bozkırları tipiydi (Kafesoğlu, 1989: 206). Adı geçen at çoğunlukla dörtnala koşmaktaydı. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra karşı dayanıklıydı. Nadiren yatmakta, genelde ayakta uyumaktaydı (Rasonyi, 1993: 51). Başka kültür coğrafyalarında yaşayan atlar sadece tek tip bitkiler ile beslendiği halde, bozkır atı yiyeceğini karın altından toynaklarıyla karı kazıyarak elde edebiliyordu (Artamonov, 1969: 11).

Bozkır atı dayanıklılığı, hızı ve uzun mesafeleri kısa zamanda kat edebilmesi ve savaşlardaki başarılarında üstlendiği rolle Türklerin gelenek ve folklorunda, efsanevi bir kahraman mahiyetini almıştır. Nitekim Lena nehri üst boyları kazılarında, devri için yüksek bir sosyal hayat bünyesi kurmuş olan Türk halklarına ait, elde edilen taş heykellerindeki at ve sancak tasvirlerinden de anlaşılacağı üzere, at Türkler için önemli bir vasıta olmuştur. Bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nispetle, daha iyi giydirilmiş ve süslenmiştir. Atın baş kısmına giydirilen zırha, kıl ve tüylerden yapılmış bir tuğ geçirilmiş, gemlere de aynı tarzda süsler asılmış, bazen de tuğlar atın karnının altından geçen kayışa takılmıştır. Büyük bir ihtimalle, sırf büyük zaferler kazanan atlara takıştırılan bu kabil süsler dışında, umumiyetle bozkır devleti savaşlarına katılan atları, ölümden ve yaralanmaktan korumak için, okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek en önemli meselelerden biri olmuştur (Caferoğlu, 1953: 208). Köl Tigin’in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair kayıta atların bu şekilde zırhladıklarının bir işaretidir (Orkun, 1987: 45).

At bir binek hayvanı olarak bozkır insanının hayatında özel bir yer tutmuş, demirin yaygın olarak kullanımı onun önemini daha da arttırmış, böylece toplumun tüm hayatında egemen bir unsur olmuştur (Durmuş, 1997: 18). Şüphesiz atın savaşta kullanımı askerî açıdan en kayda değer vasıta olduğunu ortaya koymuştur. Türkler “atın hızı ve demirin vurucu gücü” sayesinde diğer milletlere karşı üstünlük sağlayabilmişlerdir.

İktisadi Hayatta At

Atlar ekonomik açıdan canlı olarak değer taşıdıkları gibi, onların eti ve yağı da önemliydi. At eti için Türkler “yund eti yıpar” sözünü kullanmaktaydılar. Bu söz “at eti misk gibi kokar” anlamına geliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 7). Atın karnından çıkan yağ için “yund kazısı yağ” deniliyordu. Bu yağ Türkler tarafından çok seviliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 223- 224). Belirli toplantılarda ve özel günlerde at eti Türkler tarafından sevilerek tüketiliyordu. At etinin Türklerin beslenmesinde önemli bir yeri vardı ve severek tüketiliyordu.

Kısrığın sütü büyük ekonomik değere sahipti. Atın sütünden yapılanlar arasında kımız ilk sırayı almaktaydı. Kısrak sütü tulumda bekletilerek ekşitildikten sonra içiliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 365). Türkler kımızı hem kendileri içiyorlar hem de konuklarına ikram ediyorlardı. Kımız hazmı kolay ve besin değeri yüksek bir süt ürünüydü. Kımız sindirimi kolaylaştırmakta, iştahı artırmakta, mide ve bağırsak rahatsızlıklarına iyi gelmekte ve kişileri daha sağlıklı kılmaktaydı. Solunum yolları hastalıklarının iyileşmesinde de etkili olan kımız, vücudun bağışıklık sistemini güçlendirmekte, yaraların kısa zamanda iyileşmesine ve kemiklerin kaynaşmasına yardım etmekteydi. Böbreklerin daha iyi çalışmasına ve vücudun temizlenmesine de katkı sağlayan kımız sinir sistemi üzerinde de etkili olmaktadır (Yaygın, 1992: 63).

Hayvanların sütünden yağ, yoğurt ve peynir yapıldığı bilinmektedir. Özellikle yoğurdun ve peynirin çok çeşidine rastlanmaktadır. Aynı şekilde kısrak sütünden yapılan kımızın da çeşitleri bulunmaktadır. Kımız genelde üç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar sağmal, erek ve kara kımızdır. Sağmal kımız taze süttten yapılmaktadır. Erek kımız kara kımıza sağmal, yani taze süt karıştırılarak yapılan kımızdır. Kara kımızsa, en sert kımız çeşididir. Bu, eski kımız olarak da kabul edilmektedir. Buradaki kara sıfatı, renginin karalığından değil, özellikle onun etki kuvvetinin fazlalığındandır. En iyi yapılan kımızın rengi açık ve mavi köpüklüdür (Uluğtuğ, 1939: 10).

Kımız, Türklerin yaşamış olduğu çevrelerde en çok kullanılan içecek türüydü. Günlük hayatta aile bireyleri arasında içildiği gibi, çeşitli toplantı ve bayramlarda da en çok tüketilen içecektir. Kımız, kadın, erkek ve çocuk olma durumuna göre tüketiliyordu. Kadın, çocuk ve yaşlılar sağmal kımızı içiyorlardı. Erek kımız orta yaşlılar ve zayıf yapılı erkekler tarafından tüketiliyordu. Kara kımızı ise yiğitler içiyordu. Erek kımız aynı zamanda konuklara sunuluyordu. Fakat bu sayılanlara uymak gibi bir zorunluluk bulunmamaktaydı (Uluğtuğ, 1939: 11).

Türkler at etine olduğu gibi, kımız adı verilen bu içeceğe çok düşkün idiler (Sümer, 1983; 3). Türkler kımızla büyük değer vermekteydiler. Kımız her zaman serin durmakta, susuzluğu ve açlığı gidermekteydi (Radloff, 1954: 460). Bu özelliğiyle kımız sadece bir içecek değil, aynı zamanda doyurucu ve besleyici bir gıda idi. Türkler kımızları oldukça başka bir gıdaya ihtiyaç duymamaktaydılar (Dawson, 1955: 97).

Türkler belirli yerlerde toplanmak suretiyle ticaret yapıyorlardı. Onların toplanarak ticaret yaptıkları yerler Pazar haline gelmişlerdi. En çok ticareti yapılan malların adı pazara veriliyordu. Örneğin Hun- Çin sınırında özel bir Pazar oluşmuştu. Bu pazarın adı “At Pazarı Şehri” olarak biliniyordu. Şehrin isminden de anlaşılacağı üzere, burada daha çok Hun ülkesinde yetişen at ticareti yapıyordu. Bu isim Pazaryerleri üzerinde doğan ve gelişen şehirlerin ilklerindendi (Baykara, 1975: 91). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Pazaryerleri isimlerini en çok ticareti yapılan mallardan alıyordu. Günümüzde de olduğu gibi at pazarı, koyun pazarı, oğlak pazarı vb. adlar bu kapsamdaydı.

Bozkır Türklerinin ekonomisi hayvancılığa dayandığından, ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvanlar ve ürünleri ilk sırayı alıyordu. Örneğin M.S. 52 yılında Hunlar Çin’e çok sayıda sığırı sevk etmişler ve Çin pazarlarında satmışlardı. Aynı yıl haraç ismi altında Çin’e at ve kürk sunmuşlar, karşılığında ise ipek almışlardı (İzgi, 1978: 96- 97).

Hunlar gibi Gök Türkler de kendi hayvanlarının ihtiyaç fazlasını, ekonomik ihtiyaçlarından dolayı Çin’e ihraç etmek istiyorlardı. Özellikle atlar gönderiyorlar ve karşılığında ipek alıyorlardı. Çin’in fazla ihtiyaç duyduğu atların miktarını artırarak haraç olarak Çin’e veriyorlar ve bunun sonucunda daha fazla ipek ele geçirmeyi amaçlıyorlardı. Çinliler ise Gök Türkler tarafından yollanan atlara karşılık ipek başta olmak üzere, diğer ihtiyaç maddelerini vermek zorunda kalıyorlardı (İzgi, 1978: 97).

Türklerin Çin’e gerçekleştirilen canlı mal ihracı Uygur döneminde de sürmüştür. Uygurlar Çinlilere at gönderiyorlardı. Özellikle çok fazla at satabilmek için Çin’i siyasi ve askeri güçlerini kullanarak baskı altında tutuyorlardı (Eberhard, 1987: 214). Uygurlar canlı mal dışında Çin’e ürettikleri malları da satıyorlardı. Ülkelerinde bulunan derisi kıymetli hayvanları avlamaktaydılar. Sansar ve samur derilerinden başka beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlar üretilmekteydi. İhtiyaç fazlası olan bütün bu işlenmiş malları komşu ülkelere göndererek satıyorlardı (Ligeti, 1986: 248).

Dini Hayatta At

Eski Türk inancında bir insan öldüğü vakit dünyasını değiştirir, manevi aleme intikal ederdi. Bu manevi âlemde de insanoğlunun birtakım ihtiyaçları vardı. Bu nedenle mezara yemek, eşya vb. konulduğu gibi atı da birlikte gömmek adet idi. Açılan eski Türk mezarlarında daima at iskeletlerine rastlanılmıştır (Orkun, 1954: 12). Hatta en fazla at iskeletine rastlanıldığını söylememiz mümkün olmaktadır.

Türklerde at kurban etmenin köklü bir geleneği bulunmaktadır. At, dini toplantılarda, ant törenlerinde Tanrı’ya kurban edilmektedir. Herhangi biri öldüğünde de atının kurban edildiği bilinmektedir. Türk tarihinde at kurban etmenin birçok örneğine rastlanmaktadır. Özellikle bazı toplantılarda at kurban edildiği görülmektedir. Herodotos İskitlerin kılıç için yaptıkları ant törenlerinde hayvanların kurban edilmesine de yer vermiştir. Onun bildirdiğine göre, “tören yerine dikmiş oldukları kılıca her yıl sürü hayvanları, özellikle at kurban etmektedirler” (Herodotos, IV: 62). Massagetlerin de dini inancıyla ilgili olarak Tanrı’ya at kurban ettikleri bilinmektedir (Herodotos, I: 216). Gök Türklerin de gerçekleştirdikleri törenlerde Tanrıya ve ölmüş atalara kurban sundukları dikkat çekmektedir (Liu Mau- tsai, 1958, I: 458).

Türklerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri törenlerde at kurban edildiği gibi Türklerin diğer milletlerle gerçekleştirdikleri ant törenlerinde de at kurban edildiği görülmektedir. Hunlarla Çinliler arasında gerçekleştirilen antlaşma töreninde bir beyaz atın kurban edildiği bilinmektedir. Hun hakanı kupanın içindeki içkiye kılıcının ucuyla dokundurmuş ve taraflar birlikte ant içkisini içmişlerdir. Burada kurban edilen atın veya ant içenlerin kanyla içki karıştırılmak suretiyle içilmiştir (De Groot, 1921, I: 223). Gök Türkler ve Çinliler arasında gerçekleştirilen ant töreninde de bir beyaz at kurban edilmiştir (Liu Mau-tsai, 1958, I: 190- 191). Türk kültür çevresinde Kırgız- Kazaklarla Kalmuk-

Torgavutlar arasında gerçekleştirilen barış antlaşmasında gök kaşka (alnında bir işaret bulunan) boz aygır ile karabaşlı koç kurban edilmiştir (İnan, 1948: 281).

Türkler çeşitli hayvanları kurban etmekteydi. Bu hayvanların erkek olanları kurban ediliyordu. Oğuzlar çeşitli nedenlerle verdikleri toylarda attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç kurban ediyorlardı. Tanrı'ya en çok kır at kurban olarak sunuluyordu (Gökyay, 2006: 1176- 1177). Bu şekilde erkek hayvan kurbanı dışı hayvan üremeye ilgili olduğu için daha çok tercih ediliyordu.

Atın kurban edildiğini arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan at kalıntıları da ortaya koymuştur. Ziyafetlerde ölüye önemli bir yemek payı ayrılmaktaydı. Öteki dünyada hayatın devamını kabul ettiklerinden cesede mezara gidinceye kadar yemek ikram edilirdi. Öteki dünya inancıyla bağlantılı olarak kazılar sonucunda kurganlarda çok sayıda at kalıntısına rastlanılmıştır. Özellikle Doğu Altaylarda Ulagan vadisinde Pazırık kurganlarından çıkartılan buluntular bu konuda bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır. Kurganlardan 7- 14 arasında at kalıntısı bulunmuştur. Atların buz kazması ile alınlarına vurularak öldürüldükleri anlaşılmaktadır, az ya da çok düzenli olarak üst üste konuldukları ve dini geçit töreni koşumları görülüyor. Atların iç kısımları, adaleleri, kıl ve derileri korunmuştur. Bütün atların genç olmadıkları belirlenmiştir. Atların en azından dokuzu aşağı yukarı 17- 20 yaşlarındaydı. Mide içerisinde seçilen tanelerin analizi yem olarak hububat verildiğini, ahırda besleme ve ahırda bakmayı tespiti gösteriyor ve nihayet her aygır mülkiyet alameti olarak kulağından kesilmiştir. Bütün bunlar iktisadi ve sosyal tarih açısından önemli şahitlik belgeleridir. Bu durum doğrudan aygırların hususi hürmet ve tazimle yad edilmesi içindir. Bütün aygırlar iğdiş edilmişti, itinayla alın perçemleri, yele ve kuyrukları kısaltılmıştı (Hancar, 1952: 473- 474).

Atların kulaklarındaki nişanların ayrı ayrı olması, ölü ile beraber gömülmeleri, kuyruk, yele ve topak saçaklarının kesikliği, hepsinin aygır olması dikkate değer husustur. Bu atların her birinin bir boya ait oldukları anlaşılmaktadır. Her boyun eni başka olduğuna göre, Pazırık atlarının da ayrı boylar tarafından takdim edildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır (İnan, 1991: 263- 264). Hayvanların yaşlarının ileri derecede olması kesimlik çağa geldiğinin beklenildiğini göstermektedir. Ayrıca, erkek hayvanların kurban edilmesi, hayvan neslinin devamında dışı hayvanların önemli yer tutmalarıyla da bağlantılıdır. Bu durum meselenin iktisadi boyutunu da göstermektedir.

Türkler arasında kurban edilecek hayvan kutlu görülüyordu. Türkler yük vurulmayarak bırakılan hayvana "ıdınçu yıldı" demektedirler (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 134). İduk, yani kutlu gördükleri hayvanları bir adak için saklamakta, yününü kırkmamakta, sütünü sağmakta, yük vurmuyarak başını boş bırakıp salıvermekteydiler (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I: 65). Adak için yahut Tanrı'ya kesilen hayvana "yağış" deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, III: 10).

Türklerin atla ilgili kültürlerini yayıldıkları bütün kültür coğrafyalarına taşıdıkları görülmektedir. Doğu Anadolu'da at heykeli şeklinde mezar taşlarına rastlanılmıştır. At heykelleri koç-koyun heykellerine göre daha az bulunmuştur. At heykellerine Kafkaslarda da rastlanılmaktadır. Bu heykellerden birinin ayağında Alayuntlu boyunun damgası bulunduğundan bu heykeller büyük ölçüde 24 Oğuz boyundan biri olan Alayuntlularla ilintilendirilmektedir (Karamağaralı, 1972: 25- 29). At şeklinde mezar taşları üzerinde damgalardan başka hayat ağacı, çeşitli kuşlar, hançer, kılıç, kalkan, tüfek, musiki aletleri, rozetler vb. maddi kültür unsurları yer almaktadır. Tunceli yöresinden at heykelleri üzerinde bu tür betimlemeler yapılmıştır (Gülensoy, 1989: 170- 171).

Türkler atlarını tüm koşumlarıyla gömmüşlerdir. Bu eski Türk geleneği Anadolu'da da Türkler tarafından uygulanmıştır. Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve veziri Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesinde atı da gömülüdür. I. Murat'ın Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa savaşlarda üzerinden inmediği atını kendi mezarının bir kenarına gömmelerini vasiyet etmiş; Sultan II. Osman da ölen atı "Süslü Kır" için Üsküdar'da eski Kavak sarayında bir mezar yaptırarak başına da ölüm tarihini (H. 1028- M. 1618) gösteren bir taş diktirmiştir. Bir söylentiye göre, yine Üsküdar'da Karaca Ahmet Sultan'ın türbesine yirmi otuz metre mesafedeki altı tane mermer sütunlu "At Mezarı"nda sultanın atı gömülüdür. Bir başka söylentiye göre de Eyüp Sultan'da I. Mahmut'a ait bir atın mezarı vardır (Tekçe, 1993: 125- 126). Bu durum kültürel süreklilik içinde Türkler arasında uzun süre yaşamıştır. Ancak burada atın bir kurban olarak sunulmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türklerin sosyal, askeri, iktisadi ve dini yapısında at hep ön plana çıkmıştır. Bunu yüzey araştırma verileri, arkeolojik kazı buluntuları, milli ve yabancı kaynaklardaki bilgiler açık bir şekilde göstermektedir. Yazılı belgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte Türklerin hayatında atın ne derece önemli yer tuttuğu daha açık bir şekilde görülmektedir. “Kuş kanadın, er atın” Türk atasözü Türklerin hayatında atın ne derece önemli bir yere sahip olduğunu özetler mahiyettedir. Kuşun kanadı ile uzaklara uçtuğu gibi, adeta Türk de atı ile uzaklara uçmakta, at sayesinde Türk’e uzaklar yakın olmaktadır.

Türklerin hayatında atın binek hayvanı olarak kullanımı kayda değerdir. Dünyada atı ilk ehlileştirip binek hayvanı olarak Türkler kullanmıştır. Binit takımlarının icadı ve ilk kullanımı da doğrudan Türk çevresiyle bağlantılıdır. Atın binit takımları arasında eyer, üzengi, gem ve naldan söz edilebilir. Bunların dışında binit takımıyla ilgili çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. Bu durum Türkler arasında atın binek hayvanı olarak kullanımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türklerin hayat tarzı ve çok sayıda at yetiştirilmesi aile, urug ve boyların atlarını başkalarının atlarından ayırt edebilmeyi de zorunlu kılmıştır. Atların otlak alanlarda başkalarının atlarıyla karışımı ya da uzaklara giderek kaybolması sahiplerinin atlarını damgalamasını zorunlu kılmıştır. Bu damga adeta atın kimlik belgesi haline gelmiş ve tanınmasını kolaylaştırmıştır. Atın tanınmasına yönelik damgalama geleneği geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir.

At yapısı itibariyle spor yapmaya en uygun hayvandır. Bundan dolayı atın binek hayvanı olarak kullanımıyla birlikte atlı sporlar Türkler arasında yaygınlık göstermiştir. At üzerinde av ve sürülerin otlatılması birer spor özelliğine sahip olmuştur. At yarışları başta olmak üzere kök böri, cirit ve çöğen oyunları atlı sporlar arasında yerini almıştır. Bu sporlarla hem at hem de süvari savaşa hazır bir hale gelmiştir.

Türkler atı en çok savaş alanlarında kullanmışlardır. Türklerin at üzerinde hızlı hareket edebilmeleri ve hedefi vurabilmeleri onları düşmanlarına karşı avantajlı hale getirmiştir. At donanımının iyileştirilmesi, süvarinin at üzerinde daha iyi durabilmesi başarıyı daha da artırmıştır. Özellikle at donanımı arasında üzeninin icat edilmesi ve Türkler tarafından kullanımı kayda değerdir. Bu sayede Türklerin at üzerinde düşmanlarına karşı üstünlükleri daha da artmıştır. Türklerin dünya üzerinde hakimiyetlerinin artmasıyla bir “Türk çağı” başlamıştır. Türk çağı ateşli silahların icat edilip kullanılmaya başlamasına kadar sürmüştür.

Türkler için şüphesiz atın eti, yağı ve diğer unsurlarının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle atın sütünden yapılan kımız bir Türk icadı olarak ortaya çıkmıştır. Türkler kımızı milli bir içecek olarak görmüşler ve kımız Türk çevrelerinin yegâne içeceği olmuştur. Birçok hastalığı tedavi etme özelliğinden dolayı da Türkler tarafından yoğun olarak tüketilmiş ve günümüzde de aynı şekilde tüketilmeye devam edilmektedir.

Türkler en çok atı kurban etmişlerdir. Tanrıya at kurbanı Türkler arasında çok yaygınlık kazanmıştır. Bazı toplantılarda atalara da at kurban edildiği bilinmektedir. Ayrıca ölen bir kişinin cenaze töreninde de at kurbanı geleneği dikkati çekmektedir. Attan en çok aygır kurban edildiği de hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Atın Türklerin hayatında yalnız bu dünya için değil, öbür dünya için de çok özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kaynak ve buluntular bu düşüncelyi açık bir şekilde desteklemektedir.

Kaynaklar

- Artamonov, Mihail İllarionoviç. (1969). *Treasures From Scythian*. Thames and Hudson. London.
- Baykara, Tuncer. (1975). “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 6, 75- 104.
- Caferoğlu, Ahmet. (1953). “Türk Onomastiğinde At”. *Türkiyat Mecmuası*. X, 201- 212.
- Caferoğlu, Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çay, Abdulhalûk M. (1989). *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Dawson, Christopher. (1955). *The Mongol Mission*. Sheed and Ward, London.
- De Groot, Johann Jacob Maria. (1921). *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*. I, Walter de Gruyter, Berlin.
- Durmuş, İlhami. (1997). “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”. *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2, 13- 19.
- Durmuş, İlhami. (2005). “Eski Türklerde Askeri Kültür”. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*. 385, 4- 25.
- Durmuş, İlhami. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eberhard, Wolfram. (1940). “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”. *Ülkü*. 92, 161- 177.
- Eberhard, Wolfram. (1987). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülensoy, Tuncer. (1989). *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Hancar, Franz. (1952). “Stand und Historische Bedeutung der Pferdezucht im 1. Jahrtausend v. Chr.” *Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik*. IX, 465- 483.
- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. Çev.: M. Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İnan, Abdulkadir. (1948). “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”. *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*. VI/4, 279- 290.
- İnan, Abdulkadir. (1991). “Altaylarda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumun Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama”. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 261- 268.
- İzgi, Özkan. (1978). “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 9, 87- 107.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1989). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karamağaralı, Beyhan. (1972). *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Güven Matbaası.
- Kaşgarlı Mahmud. (1992). *Divanü Lugat-it Türk I- IV*. Çev.: Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kelepircioğlu, Kamil. (?). *Türkler’de Spor*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- Koppers, Wilhelm. (1941). “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo Germanlik”. *Bulleten*. V/17- 18, 439- 480.
- Kunter, Halim Baki. (1938). *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Liu Mau-Tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Türken I*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1944). *Yeryüzünde Türkler*. İstanbul: Çınaraltı Yayını.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1954). *Eski Türkler’de Evcil Hayvanların Tarihçesi*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pritsak, Omeljan. (1954). “Orientierung und Farbsymbolik”. *Saeculum*. V, 376- 383.
- Radloff, Wilhelm. (1954). *Sibirya’dan*. Çev.: A. Temir. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Rasonyi, Lazslo. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sümer, Faruk. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Turan, Osman. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Tekçe, E. Fuat. (1993). *Pazırık: Alaylardan Bir Halının Öyküsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uluğtuğ, Nimet. (1939). *Kımız*. Ankara: Ankara Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi.

Yaygın, Hasan. (1992). *Kımız ve Özellikleri*. Antalya: Yörükoğlu Süt ve Ürünleri San. Tic. Ltd. Şti.

